

Милица Н. РИСТИЋ
Мирјана Н. ЂОКИЋ
Педагошки факултет у Врању
Универзитета у Нишу

УДК 37.034:159.923.2
37.032:17.021.2
- прегледни научни рад-
DOI: 10.5937/gufv2401009R

УЛОГА КРИВИЦЕ И СРАМА У МОРАЛНОМ ПОСТУПАЊУ

Сажетак: Иако су емоције дуго сматране ометајућим фактором у моралном размишљању, савремена истраживања показују да моралне емоције, попут кривице и срама, играју кључну улогу у моралном развоју, расуђивању и поступању. Кроз преглед релевантне литературе и резултата бројних истраживања, у раду су анализирани начини деловања ових емоција на доношење моралних одлука, мотивисање моралног понашања и инхибиција неморалног понашања. Ове емоције могу да ојачају или ослабе везе моралних стандарда и моралних одлука односно понашања, а индивидуалне разлике које су везане за њихову антиципацију и доживљај највероватније играју кључну улогу приликом одређивања актуелних моралних избора и понашања. У налазима бројних истраживања, посебно се истичу улоге осећања кривице и осећања срама. Ови налази јасно указују на то да осећање кривице, а не осећање срама, ефикасније мотивише појединца да морално поступа. Такође, истраживања показују да је склоност ка доживљавању кривице негативно повезана са антисоцијалним понашањем и делинквенцијом, док је истовремено повезана са вишим степеном емпатије. Насупрот томе, осећање срама често води бесу, непријатељству и екстернализацији кривице на друге особе. У циљу подстицања развоја моралног расуђивања и понашања, као и смањивања вероватноће јављања делинквентних и антисоцијалних поступака, неопходно је размотрити увођење образовних интервенција са посебним освртом на наведене емоције.

Кључне речи: кривица, срам, моралне емоције, морално поступање.

Увод

Дуго времена је међу филозофима трајала расправа о томе да ли емоције могу бити моралне, тј. да ли доприносе бољем моралном расуђивању и самом моралном понашању, наводи Ајзенбергова (Eisenberg, 2000). Због тога што, по својој природи, представљају израз личних перспектива и

* milica.m82@gmail.com

** Рад је део докторске дисертације: Ристић, М. (2016). *Провера теорије о два аспекта моралности на узорку грађана Србије*. Филозофски факултет у Нишу, Универзитет у Нишу.

склоности, на њих се у једном тренутку гледало као на ометајући фактор рационалне моралне мисли. Ипак, тренутно преовлађујуће мишљење, како у филозофији тако и психологији, према Ајзенберговој (Eisenberg, 2000), јесте да су управо такве емоционалне реакције оправдане, посебно због њиховог доприноса у разликовању моралних карактеристика у специфичном контексту, мотивисању моралног понашања и спречавању неморалног понашања.

Резултати бројних истраживања говоре у прилог закључку да у свакодневним моралним судовима емоције имају значајан удео. Принц (Prinz, 2006) у свом раду износи бројне доказе који не само да потврђују повезаност емоција и моралних судова већ и указују на то да су емоције, у одређеном смислу, неопходне у процесу моралног расуђивања. Очигледно је, већ и на основу свакодневног искуства, да се емоционалне реакције јављају упоредо са моралним судовима – уколико сматрамо да је прекршено неко морално правило, обично доживимо и неку негативну емоцију. Дакле, емоције се јављају као одговор на широк спектар морално значајних догађаја, укључујући непристојност, неправду, кршење закона, спасавање живота и сл.

Као доказ да су емоције неопходне за морални развој и расуђивање могу се навести резултати Бласија (Blasi, 1989, према Бергман, 2002) о утицају емоција на морално расуђивање код деце. Према његовим налазима, деца свих узраста разумеју да су одређене акције неприхватљиве и погрешне, међутим, али је у одговорима који се тичу емоционалних реакција било јасних разлика. Чини се да млађа деца нису доживљавала емоције у вези са оним што су разумела да је лоше само по себи. Другим речима, њихово морално разумевање није имало мотивациону моћ неопходну да се супротставе тренутној мотивацији.

И Тангнјева и сарадници (Tangney et al., 2007a) на сличан начин описују ову везу, осим што је њихов фокус на посебној групи емоција – групи моралних емоција. Моралне емоције уопште, према њима, „представљају битни, али често запостављени елемент моралног апарата људи и играју веома важну улогу у моралном понашању“ (Исто: 347). Тиме што утичу на везу између моралних стандарда и моралног понашања, оне су од изузетног значаја за разумевање тога да ли ће се људи и у својим поступцима придржавати својих моралних стандарда. Хајд (Haidt, 2003: 276) дефинише моралне емоције као оне „које су повезане са интересима или добробити или друштва у целини или макар других особа осим онога који просуђује или делује“. Крол и Еган (Kroll & Egan, 2004, према, Tangney et al., 2007a) кажу да су моралне емоције те које обезбеђују мотивациону силу – снагу и енергију – да се чини добро и истовремено избегне чињење лошег.

Наиме, морални стандарди, који су везани за индивидуално знање и интернализацију моралних норми и конвенција, делом су одређени универзалним моралним законима, а делом имају своје специфично културално утемељење. Ипак, за неке забране које се односе на понашања с негативним последицама по добробит других (нпр. било која врста насиља, лагање, крађа...), постоји широки социјални и универзални консензус да су та пона-

пања погрешна. Међутим, иако знају да се оваква понашања осуђују и да се противе моралним нормама друштва, неки људи их крше. Тангнијева и сарадници (Tangney et al., 2007б) у свом раду као потенцијално објашњење несклада, тј. несавршене везе између моралних одлука, намера и актуелног понашања, истичу значај моралних емоција. Ове емоције могу да ојачају или ослабе везе између моралних стандарда и моралних одлука односно понашања, а индивидуалне разлике које су везане за њихову антиципацију и доживљај, према овим ауторима, највероватније играју кључну улогу приликом одређивања актуелних моралних избора и понашања. Хјубнер и сарадници (Huebner, Dwyer, & Hauser, 2009), на основу прегледа истраживања из области психологије морала, као и из домена неуробиолошких и неуропсихолошких истраживања, потврђују примарну улогу емоција у мотивисању морално релевантних акција.

Досадашња истраживања недвосмислено указују на то да срам и кривица поседују мотивациону снагу која усмерава појединца приликом доношење одлука и прављења избора између морално прихватљивих и неприхватљивих поступака. Због своје специфичне везе са самосвесним процесима, ове моралне емоције утичу на то да ли ће појединац предузети репаративне акције или ће, са друге стране, окренути непријатне емоције ка спољашњем свету, кроз бес и екстернализацију кривице. Показало се да је кривица значајнија у подстицању моралног понашања и предузимању репаративних акција, док је склоност ка доживљавању срама често повезана са непријатељским или антисоцијалним реакцијама. Ови налази указују на то да је за ефикасно подстицање моралног развоја потребно подробно испитивање и разумевање разлика у деловању ових емоција. Стога, истраживања која се баве улогама срама и кривице, осим што доприносе теоријском разумевању унутрашњих механизма моралног расуђивања и понашања, имају и практичне импликације у образовним контекстима. С тим у вези, адекватне образовне интервенције могу се користити за јачање просоцијалног и превенцију ризичних понашања.

Кривица и срам

Када се говори о моралним емоцијама, поред осећања емпатије, посебно се истиче битна улога осећања кривице и срама (Eisenberg, 2000). Кривица и срам припадају групи моралних емоција пре свега због тога што се претпоставља да имају битну улогу у испољавању моралног понашања и инхибирању свих врста моралних преступа (Tangney, 1995).

Тангнијева и Дирингова (Tangney & Dearing, 2002) истичу да ове емоције служе веома битним функцијама, како на индивидуалном тако и на интерперсоналном нивоу. Са једне стране, као моралне емоције, спадају у најприватнија и најинтимнија искуства. У ситуацијама грешке или преступа, селф се окреће против себе, процењујући и доносећи судове. Стога, доживљај ових емоција може обликовати наше понашање и утицати на то како

ћемо изгледати у сопственим очима. Са друге стране, ове емоције су нераскидиво повезане са селфом у интерперсоналним искуствима – своје корене имају у најранијим односима, и у току живота врше дубок и сталан утицај на наше понашање и доживљавање. Према томе, осећања кривице и срама истовремено представљају самосвесне и моралне емоције.

Ове емоције називају се самосвесне због тога што се јављају, како им само име каже, у току процеса саморефлексије и самоевалуације. Ова самоевалуација може бити експлицитна или имплицитна, може бити свесно доживљена, али и не мора бити регистрована на свесном нивоу. Најважније је то да је објекат самосвесних емоција селф и да се ове емоције јављају у контекстима који се процењују као значајни за селф. Притом се процена врши и у односу на селф и у односу на друге укључене у одређени контекст (Eisenbeg, 2000; Fisher & Tangney, 1995; Miller, 2010; Tangney et al., 2007a; Tangney & Tracy, 2012). У ситуацијама у којима се јављају ове емоције, процеси попут саморефлексије и самоевалуације трансформишу оно што би у другим случајевима биле емоције страха, беса или среће у емоције које су релевантније за селф, попут емоције срама, кривице или, на пример поноса (Tracy & Robins, 2004; Tangney & Tracy, 2012). Пружањем тренутног и значајног фидбека о социјалној и моралној прихватљивости понашања, оне функционишу као врста „емоционалног моралног барометра“ (Tangney et al., 2007a: 2). Међутим, није неопходно да се неки облик понашања испољи да би се ове емоције јавиле. Приликом разматрања могућих понашања и акција које треба предузети, људи могу антиципирати своје највероватније емоционалне реакције. На тај начин, моралне емоције могу вршити снажан утицај на морални избор и понашање, пружајући критички фидбек како за антиципирано тако и за актуелно понашање. Антиципаторне емоционалне реакције типично се заснивају на историји, тј. прошлим емоционалним последицама које су биле реакција на слична понашања и догађаје (Tangney et al., 2007a). Хофман (2003: 154) у својој књизи говори о антиципаторној кривици, чији је ефекат да особа, уместо да осети кривицу након што повреди другу особу, осети кривицу већ при помисли на повређивање друге особе.

Истраживачи у области моралних емоција такође су заинтересовани за диспозиционе тенденције ка доживљавању самосвесне емоције (односно склоности ка доживљавању емоција срама и кривице) (Tangney & Dearing, 2002; Tangney et al., 2007a). Луисова (Luis, 1971, према Tangney, 1990), на основу резултата својих клиничких испитивања, показала је да неки људи, када се суоче са негативним ситуацијама, испољавају конзистентну склоност ка чешћем доживљавању осећања срама, док други чешће реагују доживљавањем осећања кривице. Емоционална диспозиција би у том смислу подразумевала склоност да се одређена емоција доживи у низу ситуација (Tangney, 1990, Tangney et al., 2007a). Из ове перспективе, особе које поседују склоност ка доживљавању осећања срама биле би пријемчивије за доживљавање како антиципаторног тако и срама који је последица конкретне акције.

Дакле, сличности емоција кривице и срама огледа се у њиховој припадности групи самосвесних, али и групи моралних емоција. Поред тога, и осећање срама и осећање кривице јесу емоције са негативном валенцом, које типично настају као одговор на неки лични неуспех или прекршај (Tangney, 1995). Вероватно су ово неки од разлога због којих многи људи, укључујући и лаике, стручњаке и истраживаче, користе наведене термине као синониме. Често се у прошлости у клиничкој, социјалној и развојној литератури није правила јасна разлика између осећања кривице и срама. Најчешће се термин кривица користио за означавање феноменолошких аспеката обе емоције (према Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002).

Ипак, током година чињени су покушаји да се разлика међу овим емоцијама учини јаснијом, тако да сада постоје бројни теоријски и емпијски докази који указују на то да се ова осећања разликују, те да ове разлике имају веома битне и другачије мотивационе, бихејвиоралне и интерперсоналне импликације (Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002; Tangney et al., 2007a).

Тренутно најдоминантније становиште о полазној основи за разликовање осећања срама и кривице прва је предложила Хелен Блок Луис (Luis, 1971, према Tangney & Dearing, 2002; Tangney, 1995; Tracy & Robins, 2004; Eisenberg, 2000). Она (Helen Blok Luis, 1971 према, Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002) предлаже да се основна разлика емоција кривице и срама прави у односу на улогу селфа у овим доживљајима. Према Луисовој, различити нагласак на селфу (*Ја сам урадио ту ужасну ствар*), насупрот нагласку на понашању (*Ја сам урадио ту ужасну ствар*), доводи до различитог феноменолошког искуства и доживљавања осећања срама односно кривице. Иако ова разлика на први поглед може изгледати прилично суптилно, Тангнијева са сарадницима (Tangney et al., 2007a) наводи да резултати истраживања пружају подршку претпоставци да овај различити нагласак на селфу насупрот понашању отвара пут веома различитим емоционалним искуствима, као и веома различитим мотивационим обрасцима, а касније и понашањима (нпр. Ferguson & Stegge, 1995; Ferguson et al., 1991; Lindzay-Hartz, 1984, према Tangney, 1995; Lindzay-Hartz, de Rivera & Mascolo, 1995; Tangney, 1989, према Tangney, 1995; Tangney 1992 i 1993, према Tangney & Dearing 2002; Tangney et al., 1996a; Tracy & Robins, 2006). На основу наведених и бројних других резултата истраживања, Тангнијева (Tangney, 1995; Tangney & Dearing, 2002) елаборира и проширује опис когнитивних, афективних и мотивационих разлика између осећања кривице и срама које је предложила Хелен Луис.

И осећање срама и осећање кривице су негативне емоције, и као такве могу изазвати интрапсихичку непријатност мањег или већег интензитета. Ипак, осећање срама се сматра болнијом емоцијом због тога што њено доживљавање доводи у питање сам селф једне особе, а не само одређено понашање. У истраживању Тангнијеве (1993b, према Tangney & Dearing, 2002) 65 студената анонимно је описивало своја искуства у ситуацијама у који-

ма су доживели осећања кривице, срама, поноса и депресије. Њени налази указали су на то да је описивање доживљаја осећања срама за испитанике било много болније и теже, него описивање осећање кривице. Осећање срама је при томе било чешће праћено доживљајем инфериорности и физичког смањивања. Поред тога, испитаници су извештавали да су имали осећај мање контроле у ситуацијама у којима су осетили срам, него у онима у којима су осетили кривицу. Разлике је било и у начину на који су доживљавали своје односе са другим особама. Када су се осећали посрамљено, чешће су имали доживљај да су посматрани од стране других и били забринутији због тога шта ће други мислити о њима (иако није било објективне разлике у томе колико често се доживљава осећање срама или кривице када је човек сам или у присуству других људи, нити у томе колико су често ти други били свесни понашања испитаника). У истраживању Нидентала и сарадника (Niedenthal et. al., 1994) испитивано је да ли просто фокусирање испитаника на сопствено понашање (уместо на селф) може предиспонирати људе да осећају кривицу односно срам. Резултати су потврдили очекивано – они који су размишљали о селфу сматрали су да би у већој мери доживели осећање срама и обрнуто.

Дакле, у типичном доживљају осећања срама, примарна брига јесте она о себи као особи. Осећања срама везана су са болним негативним преиспитивањем селфа – осећањем особе да је безвредна, некомпетентна или лоша. Осећање срама обично је праћено доживљајем физичког скупљања и смањивања, као и осећајима безвредности и беспомоћности. Такође, посрамљени људи се осећају изложено. Иако осећање срама не подразумева нужно постојање реалних посматрача и публике која присуствује и сведочи о нечијим недостацима, често је присутно замишљање како би овако доживљени, неадекватни селф изгледао другима (Tangney, 1991; 1995; Tangney & Dearing, 2002).

Насупрот томе, осећање кривице типично је мање разорно и болно искуство због тога што је у том случају примарни фокус и предмет осуде специфично понашање, а не цео селф. Осећање кривице укључује негативну евалуацију неког специфичног понашања, донекле издвојеног од селфа, па на тај начин ово осећање не задире у срж селфа, који остаје јединствен и нетакнут. Уместо потребе да бране изложену срж сопственог идентитета, људи који доживљавају осећање кривице теже да разматрају своје понашање и његове последице. Овај доживљај ствара тензију, особа се каје и жали због лоше ствари коју је учинила (Tangney, 1995; Tangney et al., 2007a). Ипак, и ово осећање може бити болно, јер се уз доживљавање осећања кривице јавља и осећај напетости, жаљења и кајања због учињене лоше ствари. Људи извештавају да су, приликом доживљавања овог осећања, често фокусирани на преокупације везане за почињено дело, жеље да су се тада понашали другачије, или размишљања о томе како да пониште учињено. Хипотетички процеси типично су центрирани на ментално поништавање специфичног понашања, а не на селф. И због тога што се ради о понашању,

људи који доживљавају осећање кривице мање су фокусирани на себе и више преиспитују ефекте свог понашања на друге људе. Тензија, кајање и жаљење у комбинацији са фокусом на друге мотивишу репаративне акције – извињење, признање или покушај да се на неки начин исправи учињено (Tangney, 1990; 1995; Tangney & Dearing, 2002).

Каква је улога кривице и срама у моралном поступању?

Пошто су срам и кривица болне емоције, често се претпоставља да оне мотивишу појединце да избегну чињење нечег лошег, па би, антиципиране, ове емоције требало да умање вероватноћу престопа. Међутим, резултати различитих емпиријских истраживања јасно су указали на то да је склоност ка доживљавању осећања кривице негативно повезана са антисоцијалним и ризичним понашањем. У истраживању које је спроведено на узорку студената (Tangney, 1994, према Tangney et al., 2007a), ова склоност била је повезана са прихватањем ајтема попут: *Не бих украо/ла нешто што ми је потребно, чак и да сам сигуран/на да могу да се извучем*. Тибетс (Tibbetts, 2003) долази до сличног налаза у истраживању које је спровео такође на узорку студената. Наиме, показало се да је склоност ка доживљавању осећања кривице негативно повезана са криминалном активношћу о којој су известили сами испитаници. Ова склоност је у истраживању Стјуи-га и МекКлоског (Stuewig & McCloskey, 2005) била негативно повезана са делинквенцијом.

Изгледа да су моралне емоције већ развијене до периода средњег детињства и да имају веома битне импликације на морално понашање у наредним годинама, што у свом истраживању потврђује Дириингова са сарадницима (Dearing et al., 2005). Они долазе до резултата да је код деце која су исказала склоност ка доживљавању осећања кривице у петом разреду постојала мања вероватноћа да ће у адолесценцији бити ухапшена или осуђивана. Ови налази остали су исти и када су контролисана укупна примања у породици, као и образовање мајке. Чак и код одраслих који већ показују ризична понашања, склоност ка доживљавању осећања кривице изгледа да има заштитну функцију.

Много је налаза истраживања који, у складу са горе описаним разликама, указују на то да ове емоције воде различитим акционим тенденцијама (нпр. Lindsay-Hartz 1984, према Tangney et al., 2007a; Tangney et al., 1996a; Tangney et al., 1996b; Wallbott & Scherer 1995; Wong & Tsai, 2007). Кателар и Ау (Ketelaar & Au, 2003) открили су да су испитаници који су у првом делу истраживања, након примењивања некооперативних стратегија у игровним ситуацијама социјалних преговора, осетили кривицу, у другом делу показали значајно више нивое кооперације у односу на оне који након првог дела дела нису исказали осећање кривице. Јанг и сарадници (Yang et al., 2010) испитивали су индивидуалне разлике у способности преузимања перспективе друге особе (судови о томе шта особа мисли) у ситуацији доживљавања

осећања срама односно кривице. Резултати су показали да су, у поређењу са испитаницима у неутралном расположењу, они који су доживљавали осећање кривице показали бољу способност стављања на туђе место, док су они који су доживљавали осећање срама имали најлошије резултате.

Без обзира на године испитаника, у многим истраживањима показало се да је склоност ка доживљавању осећања срама позитивно повезана са бесом, непријатељством и тенденцијом да се за негативна дешавања у сопственом животу окриве фактори који су ван особе (Paulhus et al., 2004; Tangney & Dearing, 2002; Tangney et al., 2007a). У истраживању Вејнера (Weiner, 1986, према Ferguson & Stegge, 1995) срам је углавном повезиван са ситуацијама које особа опажа као да не може да их контролише, док је о кривици углавном извештавано у ситуацијама које могу да се контролишу или избегну. Срам је повезиван и са поремећајима понашања и делинквенцијом (Bilmes, 1967; Cassorla, 1986; према Harder, 1995), као и антисоцијалном личношћу (Wright, 1987, према Harder, 1995).

Резултати многих истраживања указали су и на постојање снажне повезаности осећања срама, посматраног како на нивоу диспозиције тако и на нивоу стања, и екстернализације беса (нпр. Harper & Arias, 2004; Tangney & Dearing, 2002). Резултати лонгитудиналног истраживања Ендрјуса и сарадника (Andrews et al., 2000), на узорку испитаника који су били жртве насиља, сугеришу да и осећање срама и осећање беса играју веома важну улогу у феноменологији са криминалом повезаним ПТСП-ом. Слично истраживање о медијационом утицају срама у потенцијалној вези између злостављања и беса, као и о медијационом утицају беса у потенцијалној вези између срама и бихејвиоралних проблема, спровели су Бенет и сарадници (Bennett et al, 2005). Добијени резултати су и у овом случају потврдили везу између ових феномена. У истраживању Тангнине и сарадника (Tangney et al., 1992), спроведеном на узорку који чини студентска популација, склоност ка доживљавању осећања срама била је повезана са повишеним осећањем беса, сумњичавошћу, одбојношћу, иритабилношћу и тенденцијом да се за негативне догађаје окриве други. Луисова (Lewis, 1971, према Tangney, 1995; Tangney & Dearing 2002) предлаже објашњење да у овој ситуацији непријатељство усмерено на друге може имати још једну дефанзивну функцију – преусмеравајући бес изван селфа, особа може покушавати да поврати осећај контроле, који се често губи приликом доживљавања ове емоције.

Међу резултатима добијеним испитивањем осећања срама нема оних који би указали на адаптивну природу овог осећања. Истраживања показују управо супротно – ово осећање може чак и учинити ствари лошијим. У истраживањима спроведеним на узорцима деце, адолесцената, студената и затвореника, показало се да осећање срама нема исте инхибиторне функције као осећање кривице (нпр. Dearing et al., 2005; Ferguson et al., 1999; Stuewig & McCloskey, 2005). Дирингова и сарадници (Dearing et al., 2005) на узорцима испитаника са проблемима злоупотребе супстанци (2 групе студената и група затвореника) долазе до резултата који показују да је склоност

ка доживљавању осећања срама била позитивно повезана са наведеним проблемом, док је склоност ка доживљавању осећања кривице била негативно повезана или уопште није била повезана са проблемима злоупотребе супстанци. Тибетс (Tibbetts, 1997, према Tangney et al., 2007a) проналази позитивну везу између ове склоности и тенденција ка криминалном понашању.

Насупрот томе, показало се да је осећање кривице повезано са конструктивнијом констелацијом емоција, когниције и понашања (ненасилни дијалог, директна корективна акција...) (Tangney et al., 1996a). Адаптивна функција осећања кривице потврђена је у многим истраживањима, а посебно када је реч о вези и утицају на интерперсонално понашање (Baumeister, et al., 1994; Baumeister et al., 1995; Hoffman 1981; Tangney, 1991; 1995; Tangney et al. 1992; Tangney & Dearing, 2002). Поред тога што, како се чини, подстиче просоцијално и помагачко понашање, осећање кривице је повезивано и са понашањем избегавања, тј. инхибирањем оних акција које су га проузроковале (нпр. Amodio et al., 2007; Baumeister et al., 1994; Freedman et al., 1967; Miller, 2010).

И Хофман (2003), када говори о осећању кривице, наглашава њену мотивациону улогу у моралном понашању. Оно што Хофман сматра *зрелом кривицом* постаје могуће када појединац интернализује и посвети се принципима бриге или правде, када схвати да има изборе и могућност контроле и преузме одговорност за сопствено понашање. У том случају, особа ће водити рачуна о другима и понашаће се према њима праведно, не само због емпатије према њима већ и да би изразила сопствене моралне принципе.

Све у свему, Тангнијева са сарадницима (Tangney et al., 2007a) и Ајзенбергова (Eisenberg, 2000) слажу се у закључку да се ове емоције не могу назвати подједнако моралним, те да емпиријски резултати указују на то да осећање кривице, а не осећање срама, ефективније делује на мотивацију људи када се нађу у ситуацији у којој треба одабрати морално исправне путање.

Закључак

Циљ овог рада се односио на испитивање комплексне улоге моралних емоција, кривице и срама, у моралном расуђивању и понашању. Иако су обе емоције класификоване као моралне, негативне и самосвесне, између њих постоје значајне когнитивне, афективне и бихејвиоралне разлике.

И осећање срама и осећање кривице представљају емоције са негативном валенцом, које типично настају као одговор на неки лични неуспех или прекршај. Вероватно су ово неки од разлога због којих многи људи, и стручњаци и истраживачи, а посебно лаици у свакодном животу, ове термине користе као синониме. При томе се термин кривица најчешће користи за означавање феноменолошких аспеката обе емоције.

Поред тога, и осећање срама и осећање кривице припадају групи самосвесних емоција. То су емоције које се јављају у току процеса само-рефлексије и самоевалуације, а у контекстима процењеним као значајним

за селф, при чему се процена врши како у односу на селф тако и у односу на друге укључене у одређени контекст. Треба истаћи да процеси опажања и вредновања селфа могу бити експлицитни или имплицитни, могу бити доживљени на свесном нивоу, али и не морају бити свесно регистровани.

Као негативне емоције, и осећање срама и осећање кривице могу изазвати интрапсихичку непријатност мањег или већег интензитета. Међутим, оно што представља најбитнију разлику међу њима, и што у највећој мери доприноси њиховом квалитативно другачијем субјективном доживљају и последичном понашању, јесте разлика у фокусу на сопствено ја или на поступање. И док је код типичног доживљаја осећања срама примарна брига о себи као особи, код осећања кривице преиспитује се понашање и његов ефекат на друге. Овај различити нагласак на селфу насупротив понашању води веома различитим емоционалним искуствима, мотивационим обрасцима, а касније и понашањима. Наиме, осећање срама се сматра далеко непријатнијом емоцијом зато што њено доживљавање доводи у питање сам селф једне особе и повезано је са његовим негативним преиспитивањем, као и осећањем да је особа безвредна, некомпетентна или лоша. Неретко је праћено и доживљајем физичког смањивања, као и осећањем беспомоћности.

Дакле, у ситуацијама које изазивају осећање срама, особе ће изражавати већу забринутост око туђе процене селфа, док ће, насупротив томе, у случају доживљавања осећања кривице, изражавати више бриге око тога какав ће бити утицај на друге људе. Пошто је овде примарни фокус и предмет негативне евалуације неко специфично понашање, донекле издвојено од селфа, доживљај осећања кривице за особу типично представља мање непријатно искуство. Иако и ово осећање може бити болно – за његово доживљавање везан је и осећај напетости, жаљења и кајања због учињене лоше ствари. У том случају особа, уместо да брани изложену срж сопственог идентитета, тежи да разматра своје понашање и његове последице. Овај доживљај ствара тензију, тера особу да се каје и жали због лоше ствари коју је учинила, а у комбинацији са фокусом на друге мотивише је на репаративне акције – извињење, признање или покушај да на неки начин исправи учињено.

Дакле, описана разлика између егоцентричних и обзира који су оријентисани на друге, као што је већ речено, доприноси томе да мотивационо дејство ових емоција на избор одређеног понашања или размишљања понекада буде и дијаметрално супротно.

И резултати бројних истраживања указују на то да је емоција кривице значајнија у мотивисању моралног понашања, те да капацитет за осећање кривице у већој мери подстиче доживотни образац моралног понашања, мотивишући појединце да прихвате одговорност и да преузму репаративну акцију. На другој страни, истраживања су показала да је склоност ка доживљавању срама чешће повезивана са низом антисоцијалних, илегалних, ризичних или на други начин проблематичних понашања.

Ова сазнања указују на то да је, у циљу подстицања моралног прихватљивог понашања и смањивања вероватноће јављања делинквентних и антисоцијалних поступака, важно размотрити увођење образовних интервенција са посебним освртом на наведене емоције. С обзиром на то да пружају особи тренутну и значајну повратну информацију о социјалној и моралној прихватљивости понашања, део ових едукација треба да се фокусира на освешћивање разлика између ових емоција и њихове улоге у развоју моралног расуђивања и деловања, нарочито у различитим контекстима. Треба имати на уму и то да није неопходно да се неки облик понашања испољи да би се ове емоције јавиле; особа може антиципирати своје највероватније емоционалне реакције и приликом разматрања могућих понашања и понашања које треба предузети. У зависности од тога да ли су препознате тренутне емоције, али и окидачи који их провоцирају, особа може бити мотивисана ка просоцијалном деловању или инхибицији неприхватљивих импулса. Подизање нивоа свести о сопственим емоцијама и развој способности њиховог препознавања може значајно допринети усмеравању понашања ка социјално прихватљивим и адаптивнијим одговорима.

Такође, подстицање развоја способности стављања на туђе место, која је у позитивној вези са способношћу да се доживи осећање кривице и последично предузму репаративне акције, могло би бити један од циљева те врсте образовања. Проналажење метода и начина смањења децентрације са селфа у одређеним ситуацијама и замена ове егоцентричне перспективе социјализованијом може значајно допринети побољшању интерперсоналних односа и осећању благостања самог појединца који доживљава емоцију.

Литература

1. Andrews, B., Brewin, C. R., Rose, S., & Kirk, M. (2000). Predicting PTSD Symptoms in Victims of Violent Crime: The Role of Shame, Anger, and Childhood Abuse. *Journal of Abnormal Psychology, 109*(1), 69–73.
2. Amodio, D. M., Devine, P. G., & Harmon-Jones, E. (2007). A Dynamic Model of Guilt: Implications for Motivation and Self-Regulation in the Context of Prejudice. *Psychological Science, 18*(6), 524–30.
3. Baumeister, R. F., Stillwell, A. M., Heatherton, T. F. (1994). Guilt: an interpersonal approach. *Psychological bulletin, 115*(2), 243–67.
4. Baumeister, R. F., Stillwell, A. M., Heatherton, T. F. (1995). Interpersonal aspects of guilt: evidence from narrative studies. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 255–73). New York: Guilford Press.
5. Bennett, D. S., Sullivan, M. W., & Lewis, M. (2005). Young Children's Adjustment as a Function of Maltreatment, Shame, and Anger. *Child Maltreatment, 10*(4), 311–23.
6. Bergman, R. (2002). Why be moral? A Conceptual Model from Developmental Psychology. *Human Development, 45*(2), 104–24.

7. Dearing, R. L., Stuewig, J., Tangney, J. P. (2005). On the importance of distinguishing shame from guilt: Relations to problematic alcohol and drug use. *Addictive Behaviors*, 30(7), 1392–404.
8. Eisenberg, N. (2000). Emotion, Regulation, and Moral Development. *Annual Review of Psychology*, 51(1), 665–97.
9. Ferguson, T. J., & Stegge, H. (1995). Emotional States and Traits in Children: The Case of Guilt and Shame. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 174–97). New York: Guilford Press.
10. Ferguson, T. J., Stegge, H., & Damhuis, I. (1991). Children's Understanding of Guilt and Shame. *Child Development*, 62(4), 827–39.
11. Ferguson, T. J., Stegge, H., Miller, E. R., & Olsen, M. E. (1999). Guilt, Shame, and Symptoms in Children. *Developmental Psychology*, 35(2), 347–57.
12. Fisher, K. W. & Tangney, J. P. (1995). Self-Conscious Emotions and the Affect Revolution: Framework and Overview. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 3–22). New York: Guilford Press.
13. Freedman, J. L., Wallington, S. A., & Bless, E. (1967). Compliance without pressure: The effect of guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7(2), 117–24.
14. Haidt, J. (2003). Elevation and the positive psychology of morality. In C. L. M. Keyes & J. Haidt (Eds.) *Flourishing: Positive psychology and the life well-lived* (str. 275–289). Washington DC: American Psychological Association.
15. Harder, D. W. (1995). Shame and Guilt Assessment, and Relation of Shame- and Guilt-Proneness to Psychopathology. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 343–67). New York: Guilford Press.
16. Harper, F. W., & Arias, I. (2004). The Role of Shame in Predicting Adult Anger and Depressive Symptoms among Victims of Child Psychological Maltreatment. *Journal of Family Violence*, 19(6), 359–67.
17. Hoffman, M. L. (1981). Is Altruism Part of Human Nature?. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(1), 121–37.
18. Hofman, M. L. (2003). *Empatija i moralni razvoj: značaj za brigu i pravdu*. Beograd: Dereta.
19. Huebner, B., Dwyer, S., & Hauser, M. (2009). The role of emotion in moral psychology. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(1), 1–6.
20. Ketelaar, T. & Au, W. T. (2003). The effects of feelings of guilt on the behavior of uncooperative individuals in repeated social bargaining games: An affect as-an-information interpretation of the role of emotion in social interaction. *Cognition and Emotion*, 17(3), 429–53.
21. Kohlberg, L. (1964). Development of Moral Character and Moral Ideology. In M. L. Hoffman & W. L. Hoffmen (Eds.) *Review of Child Development Research* (Volume 1, str. 383–432). New York: Russel Sage Foundation.
22. Lindzay-Hartz, J., de Rivera, J., & Mascolo, M.F. (1995). Differentiating Guilt and Shame and Their Effects on Motivation. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 274–300). New York: Guilford Press.
23. Miller, C. (2010). Guilt and Helping. *International Journal of Ethics*, 6(2-3), 231–52.

24. Niedenthal, P. M., Tangney, J. P., & Gavanski, I. (1994). "If Only I Weren't" Versus "If Only I Hadn't": Distinguishing Shame and Guilt in Counterfactual Thinking. *Journal of personality and social psychology*, 67(4), 585–95.
25. Paulhus, D. L., Robins, R. W., Trzesniewski, K. H., & Tracy, J. L. (2004). Two Replicable Suppressor Situations in Personality Research. *Multivariate Behavioral Research*, 39(2), 303–28.
26. Prinz, J. (2006). The emotional basis of moral judgments. *Philosophical Explorations*, 9(1), 29–43.
27. Smith, R. H., Webster, J. M., Parrot, W. G., & Eyre, H. L. (2002). The Role of Public Exposure in Moral and Nonmoral Shame and Guilt. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(1), 138–59.
28. Stuewig, J. & McCloskey L. (2005). The Impact of Maltreatment on Adolescent Shame and Guilt: Psychological Routes to Depression and Delinquency. *Child Maltreatment*, 10(4), 324–36.
29. Tangney, J. P. (1990). Assessing Individual Differences in Proneness to Shame and Guilt: Development of The Self-Conscious Affect and Attribution Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(1), 102–11.
30. Tangney, J. P. (1991). Moral Affect: the Good, the Bad, and the Ugly. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(4), 598–607.
31. Tangney, J. P. (1995). Shame and Guilt in Interpersonal Relationships. In J. P. E. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 114–139). New York: Guilford Press.
32. Tangney, J. P., & Dearing, R. L. (2002). *Shame and guilt*. New York: Guilford Press.
33. Tangney J. P., Mashek, D., & Stuewig, J. (2007b). Working at the social-clinical-community criminology interface: The GMU Inmate Study. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 26(1), 1–21.
34. Tangney, J. P., Miller, R. S., Flicker, L., & Barlow, D. H. (1996a). Are Shame, Guilt and Embarrassment Distinct Emotions? *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(6), 1256–69.
35. Tangney, J. P., Stuewig, J., & Mashek, D. J. (2007a). Moral Emotions and Moral Behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345–72.
36. Tangney, J. P., & Tracy, J. L. (2012). Self-conscious emotions. In M. R. Leary & J. P. Tangney (Eds.) *Handbook of self and identity* (str. 446-478) New York: Guilford Press. Preuzeto 6. 4. 2015. sa: [http://ubc-emotionlab.ca/wp-content/files_mf/tangney tracy self and idhandb kchapterin press.pdf](http://ubc-emotionlab.ca/wp-content/files_mf/tangney%20tracy%20self%20and%20idhandb%20chapterin%20press.pdf)
37. Tangney, J. P., Wagner, P., Fletcher, C., & Gramzow, R. (1992). Shamed into anger? The relation of shame and guilt to anger and self-reported aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(4), 669–75.
38. Tangney, J. P., Wagner, P. E., Hill-Barlow, D., Marschall, D. E., & Gramzow, R. (1996b). Relation of shame and guilt to constructive versus destructive responses to anger across the lifespan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(4), 797.
39. Tibbetts, S. G. (2003). Self-Conscious Emotions And Criminal Offending. *Psychological Reports*, 93, 101–26.
40. Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the Self Into Self-Conscious Emotions: A Theoretical Model. *Psychological Inquiry*, 15(2), 103–25.
41. Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2006). Appraisal Antecedents of Shame and Guilt: Support for a Theoretical Model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(10), 1339–51.

42. Wallbott, H. G., & Scherer, K. R. (1995). Cultural Determinants in Experiencing Shame and Guilt. In J. P. Tangney & K. W. Fischer (Eds.) *Self-conscious Emotions: The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride* (str. 465–487). New York: Guilford Press.
43. Wong, Y., & Tsai, J. (2007). Cultural models of shame and guilt. In J. L. Tracy, R. W. Robins & J. P. Tangney (Eds.) *The self-conscious emotions: Theory and research* (209–223). New York: Guilford Press.
44. Yang, M. L., Yang, C. C., & Chiou, W. B. (2010). When guilt leads to other orientation and shame leads to egocentric self-focus: Effects of differential priming of negative affects on perspective taking. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 38(5), 605–14.

Milica Ristić
Mirjana Đokić

THE ROLE OF GUILT AND SHAME IN MORAL ACTIONS

Summary: *Although emotions have long been viewed as interfering with moral judgment, modern research shows that moral emotions such as guilt and shame play a key role in moral development, thought and action. Based on a review of the relevant literature and the results of numerous studies, this paper analyzes how these emotions influence moral decisions, motivate moral behavior, and inhibit immoral behavior. These emotions can strengthen or weaken commitment to moral norms and moral choices, i.e., behavior, and individual differences related to their anticipation and experience most likely play a key role in determining current moral choices and behavior. The role of feelings of guilt and shame is particularly emphasized in the results of numerous research studies. These results clearly indicate that feelings of guilt are more likely to motivate a person to act morally than feelings of shame. Research also shows that the tendency to feel guilt is negatively related to antisocial behavior and criminality, while at the same time it is associated with higher levels of empathy. Conversely, feelings of shame often lead to anger, hostility and the externalization of guilt onto other people. In order to promote the development of moral reasoning and behavior and reduce the likelihood of criminal and antisocial acts, it is necessary to consider the introduction of educational interventions with special reference to the mentioned emotions.*

Key words: *guilt, shame, moral emotions, moral action.*

Примљено: 27. 9. 2024. године.

Одобрено за штампу: 03. 11. 2024. године.